

HÁMORI PÉTER

A MAGYAR KORMÁNY SZOCIÁLPOLITIKÁJA A VISSZACSATOLT FELVIDÉKEN ÉS ÉSZAK-ERDÉLYBEN

Paradigmaváltás a magyar szociálpolitikában 1938–1940-ben

1938-ban Darányi miniszterelnök elmozdítása után a kormány élére álló Imrédy Béla és belügyminisztere, Keresztes-Fischer Ferenc egy radikális szociál-, sőt társadalompolitikai irányváltás előkészítését határozták el. Ennek érdekében a vármegyékhez, az alispán mellé szociálpolitikai tanácsadókat neveztek ki, akik azonban nem tartoztak az alispán alárendeltségébe, hanem a belügy alkalmazottai voltak. Feladatuk sem a helybeli tanácsadás volt. Sok alispán alighanem meg sem hallgatta volna véleményüket: a törvényhatósági bizottságok többsége – ha ugyan nem valamennyi – eleve elzárkózott minden nagyobb szabású társadalompolitikai reformtól.¹ A szociálpolitikai előadók hatásköre éppen ezért más volt: adatokat kellett gyűjteniük a nép életviszonyairól, és azt bizalmas úton az őket kinevező belügyminiszter és miniszterelnök elé terjeszteniük.²

A magyar állam vezetőinek addig példa nélkül álló szembesülési kísérlete az állampolgárok életkörülményeivel megrendítő hatással volt a kormányfőre. Imrédy, aki különben a népi írók és szociográfusok egy részével is kapcsolatot tartott, kénytelen volt hinni kiküldöttjei jelentéseinek, hiszen azok szakmailag többé-kevésbé (hazai szociológiai képzés híján inkább kevésbé) felkészült szakemberek voltak, akiknek az államigazgatásban, oktatásban vagy akár a cserkészletben töltött múltja garantálta, hogy az általuk megrajzolt kép „szociálisan elkötelezett”, de nem túlzó lesz.³ Ez pedig nem ke-

-
- 1 A közigazgatás tervezett szociális, illetve „népi” átalakítása kérdésében: Csöppös István: A komáromi norma – egy szociálpolitikai kísérlet Magyarországon. *Századok*, 1992. 2. sz. 259–284. p.; Valkó László: *Az új magyar szociálpolitika*. Szociális célkitűzések és a céltudatos szociálpolitika. Magyar Társaság, Budapest, 1940 /Magyar Társaság Könyvei, 2./; *A szociális vármegye*. A Komáromvármegyei Közjóléti és Gazdasági Szövetkezet működése. Budapest, Magyar Közigazgatástudományi Intézet, 1941; Endre László alispán bemutatkozó beszéde, 1938. január 11. Köz- és kisgyűlések. Pest Megyei Levéltár IV. 403.
 - 2 Szirbik István: A szociális titkárok helyzete. Uo. 1939. február 16. 55. p.; Soproni Elek: A szociális közigazgatás szervezete a községekben, járásokban és törvényhatóságokban. In *A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások*. Pécs, Kultúra, 1939. I. köt. 190. p.; Gádosor Miklós: i. m. 64. p.; Jákob Konrád: *Papírigazgatás helyett szociális életigazgatást*. A Községi Jegyzők Országos Egyesületének kiadása, Sárpiilis–Budapest, 1940.
 - 3 Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika (1920–1945)*. Kis Magyar Könyvtár. New York, 1954. I. köt. 67. p. Megbízásuk egyébként pontosan kijelölte a kormányzati akarat határait is: jelentéseiket ugyanis bizalmas jelleggel kellett megtenni, azokat nyilvánosságra nem hozhatták (Erődi-Harrach Béla közlése, 2000. febru-

vesebbet árult el, minthogy a nép nyomora legalább akkora, ha ugyan nem nagyobb, mint amilyenről Illyés, Féja, Kovács Imre és társaik könyveiben olvasni lehetett, továbbá azok az általuk leírt lelki folyamatok, reménytelenség, csodavárás vagy éppen már csodára sem várás is általánosak. Az 1919 óta vissza-visszatérő fenyegetés, egy újabb forradalom lehetősége, melyre a politikai közbeszédben húsz éve soha nem felejtettek el utalni a megszólalók – akár oly módon, hogy emiatt kell minden „felforgató társadalmi kísérlettől” elzárkózni, akár oly módon, hogy éppen a fenyegetettség miatt kell a társadalom szövetében jelentős változtatásokat eszközölni –, a miniszterelnök szemében valós esélynek tűnhetett.

Az 1938-as év eseményei azonban nemcsak fenyegetést jelentettek, hanem átmenetileg kitörési pontot is kínáltak Imrédy számára, még hozzá két területen is: egyszerre látszott keresztülvihetőnek a külső, területi, és a belső, társadalmi revízió. Ennek lehetősége valószínűleg elkápráztatta a miniszterelnököt, hiszen a harmincas évek végének legnagyobb vitái, nagyrészt éppen a két revíziós cél sorrendiségéről szóltak.⁴ A belső revízió Imrédy terveiben a földkérdésnek az 1920-as Nagyatádi-féle földreformnál és Gömbösi telepítési törvényénél sokkal radikálisabb megoldását, az agrárnépesség, különösen a legszegényebb rétegek életszínvonalának emelését, a gazdasági „örségváltást” (azaz a zsidókérdés törvényi rendezését) és a magyar politikai intézményrendszernek, benne az érdekképviseleteknek és a politika alapstruktúrájának gyökeres megváltoztatását jelentette volna. Ez a hagyományos demokrácia addigi – amúgy sem túl tág – kereteinek kiiktatását, és helyükbe korporatív szervezetek állíttatását is magával hozta volna. A kettős, külső és belső revízió együttes végrehajtása, összekapcsolása kérdésében Imrédy külföldi „biztatást” is kapott: a berlini külügyi adminisztráció többször utalt arra, hogy a radikális belpolitikai változtatások előfeltételei annak, hogy Németország támogassa a magyar törekvéseket a Felvidék egészének vagy egy részének visszacsatolásának kérdésében.

Az I. bécsi döntést megelőző tárgyalások során a magyar álláspont egy darabig a népszavazás felé hajlott.⁵ Ez kimondottan kedvezett Imrédy terveinek. A Felvidék általános szociális helyzetképe egyfelől ugyan sokat romlott 1938-ban, ám az életszínvonal általánosságban mégis érzékelhetően magasabb volt, mint Magyarországon. Fon-

ár 17.) Később a jelentésekből kettő mégis napvilágot látott, ám jellemző módon a két, szociálisan legjobb helyzetben lévő vármegyéről. (Nádújfalvy József: i. m. és Soproni Elek: *A kultúrsarok gondjai*. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása. Budapest, 1940 /A Magyar Társaság Könyvei, 3./, kritikájukat lásd Vármegyei szociális jelentések. *Közigazgatástudomány*, 1941. 6. sz. 243–244. p.) Az ekkor felvázolt munkatervek egyébként sok ponton megdöbbentő hasonlatosságot mutatnak a csehszlovákiai szociális szakértők 1937-es javaslataival, jóllehet erősen valószínű, hogy a magyarországi vármegyei szociális tanácsadók még csak nem is hallottak az 1937-es tervekről. (Úprava *slovenskej dediny*. Súbor prednášok s debatou z ankety pečlivosti o zdravie vonkova, usporiadanej dňa 15. marca 1937 v Bratislave. Knihovna Pečlivosti o zdravie vonkova. zv. 19. Bratislava, 1938.)

4 Erről egy korábbi írásunkban részletesen szóltunk (Hámori Péter: Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941. *Századok*, 1997. 2. sz. 353–382. p.). A miénktől részleteiben eltérő, de sok szempontból hasonló értékelést adott a kérdésről Ungváry Krisztián is („Árjásítás” és „modernizáció”. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények geneziséhez. *Századvég*, 2002. 4. sz. 3–38. p.).

5 1938-as csehszlovák–magyar tárgyalásokra, a határrevízió menetére és a népszavazás körüli álláspontokra nézve lásd Sallai Gergely: Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete. *Századok*, 2000. 3. sz. 597–631. p. Október végén egyébként Imrédy több nyilatkozatában maga is hitet tett a népszavazás mellett. (Függetlenség, *Nemzeti Újság*, *Magyarság*, 1938. október 25.; *Népszava*, október 26.)

tos különbségnek számított az is, hogy a húszas évek eleji csehszlovák földreform, bár szolgált hasonló nemzetpolitikai célokat, mint a romániai és jugoszláviai, mégis sokkal kevesebb kirívó igazságtalanságot okozott a magyar lakosság számára. Különösen pedig a magyarok parasztság legszegényebb rétegeiből sokan a földreform haszonélvezői közé kerültek.⁶ Csehszlovákia emellett már 1918-ban jogrendjébe iktatta a munkanélküli segély intézményét is,⁷ amit Magyarországon az ínségmunkák rendszere csak úgy-ahogy, alacsonyabb színvonalon, és ami ennél is lényesebb, gyakorta megalázó körülmények között volt képes pótolni.⁸ A különbségek okai egyfelől a két gazdaság Prága javára eltérő adottságaiból fakadtak, másfelől szemléletbeli okok is felfedezhetőek voltak a háttérben (a csehszlovák szociális jogalkotás sokkal inkább hajlamos volt eltérni a rászorultsági elvtől, egyúttal jogosultságokat meghatározni, nem csak a munkanélküli ellátás kérdésében, hanem más területeken is).⁹ Mindezen körülmények, párosulva a magyar politikai elit meghatározó részének szívós ellenállásával a reformokkal szemben, vállalhatatlanná tette volna a népszavazást, hiszen Budapest számára megalázó vereséget jelentett volna, ha színmagyar vagy magyar többségű községekben, járásokban a visszacsatolást ellenzők jelentős számú szavazatot nyertek volna el. Erre pedig komoly esély látszott: a baloldali pártok, különösen a Magyarországon betiltott kommunista párt, továbbá néhány zsidó szervezet aktív propagandát fejtett ki a határ Magyarország javára történő módosítása ellen.¹⁰ Imrédy ép-

-
- 6 Erről számszerű adatokkal szolgált az OMGE alelnöke (Fodor Jenő: A visszacsatolt Felvidék gazdasági viszonyai. *Köztelek*, 1938. 101–102. sz. 971–975. p.). A Felvidéki Földbirtokrendező Kormánybiztosság jelentése szerint a visszacsatolt területeken földjuttatásban részesített 51 319 gazdálkodóból csak 3608, tehát 7% volt telepes – ám a 171 265 holdból 49 590-et, azaz csak 29%-ot kaptak meg. (Felvidéki földbirtokrendezés. *Köztelek*, 1940. 30. sz. 709. p.) A prágai törvényhozás az elbocsátott – elég nagyszámú – magyar, szlovák és ruszin cselédre is igyekezett gondoskodni, habár a támogatások köre meglehetősen szűknek bizonyult. (Nařízení vlády Republica Československa ze dne 21. října 1922, kterím vydáváj předpisy k § 75. zákona ze dne 8. dubna 1920, ve znění novely ze dne 13. července 1922, č. 220. 56. z.a.n., o zaoptření travalých zaměstnanců na velkém majetku pozemkovém. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého* (a továbbiakban: *Sbírka*), 1922. Častka 111. 1359–1365. p.)
- 7 Zákon ze dne 10. prosince 1918. o podpore nezaměstnaných, 1918. Častka XII. 51–53 p. ; legfontosabb módosításai: Zákon ze dne 19 července 1921. o státním příspěvku k podpore nezaměstnaných. Uo. 1921. č. 65. 1109–1111. p. Vládní nařízení ze dne 29. července 1933. přechodné úpravě státního příplatku k podpore nezaměstnaných. Uo. 1933. č. 52. 785–787. p.
- 8 A korszak magyarországi szociálpolitikai irodalmának egyik legfontosabb ütközési pontja volt a munkanélküli-segély bevezetésének vagy elutasításának a kérdése; a legtöbb szerző – sőt lényegében a szociáldemokrata irányultságúak kivételével valamennyi – a munkanélküli-segély ellen foglalt állást, ám a harmincas évek derekától az ínségmunkák rendszerének bírálata, sőt elutasítása is általánossá vált.
- 9 A munkanélküliség kérdésében ez a helyzet úgy jött létre, hogy nem segélyt folyósítottak, hanem – igaz, a szakszervezetek bevonásával és az állam költségvetési támogatásával – biztosítási formában oldották meg a kérdést, így támogatást csak előzetes befizetés ellenében fizettek. A rendszer legkomolyabb hátránya az osztályharcos alapon létrejött érdekképviseltek közhatalmi tényezővé emelése mellett a szakszervezetek által be nem szervezett mezőgazdasági munkásság kihagyása volt.
- 10 Álljon itt példaként a Csehszlovákiai Népszava választási plakátjának néhány sora: „Magyarországon a magyar munkás és paraszt még ma is nincstelen, joggatlan, okatlan páriai! ... Nem, nem, soha nem lesz a magyar munkás, földműves és dolgozó kis polgár [sic!] hálátlan a köztársasághoz! Dehogy is kívánja vissza a régi úri betyár világot!“. Az Ostravában megjelenő (kommunista irányítású) *Magyar Nap* is tüntetésekre hívtott fel a revízió ellen (Idézi Szarka László: A szlovákiai baloldal a müncheni válság idején. In *Anschluss – München*. Tudományos tanácskozás, 1988. szeptember 1–2., Budapest, Politikai Főiskola Nemzetközi Munkásmozgalmak Története Tanszék, 1988, 163. p.). Magyarországon nem csekély felháborodást okozott az is, hogy az 1938 tavaszi választásokon a felvidéki magyar szociáldemokraták az Egységes Magyar Párton kívül, sőt, azok ellenében indultak, nem egy esetben éles sajtópolémiaiba is keveredve azokkal (A magyar falu nem veszi be az egységes párti maszlagot! *Csehszlovákiai Népszava*, 1938. május 31. Matula Tivadar és Esterházy gróf. Uo. június 5.; Egységesék már egészen nagyzási hóbotba estek. Uo.)

pen ezért lényegében választás elé állította politikájának konzervatív-liberális ellenzőit: vagy elfogadják az általa felvázolt „menetrendet” (amelyben a kormánynak a reformokra adott lehető legszélesebb körű felhatalmazás és egyes intézkedések azonnali megtétele megelőzte volna a népszavazást), vagy kiváltságai őrzése érdekében szembeököpik húszéves politikai működésüket, amelyben rendre anatómát kiáltottak Trianonra, minden alkalommal hangoztatva, hogy bármilyen áldozatra hajlandók a békediktátum eltörlése érdekében.¹¹

Mint közhírt, végül nem népszavazásra került sor, hanem döntőbíráskodásra. Imrédy számára evvel elveszett a lehetőség politikai ellenfeleinek gyors legyőzésére. A miniszterelnök bukásáig, sőt azon is túl tartó politikai „ámokfutása” (ahogy azt több történész előszeretettel beállítja), vagy sokkal inkább keserű szembefordulása a politikai elittel és rendszerrel, amely elvezetett 1944-es szerepvállalásához és későbbi kivégzéséhez is, nézetünk szerint nagyrészt ezzel magyarázható. Tárgyunk szempontjából azonban fontosabb, hogy az 1938. novemberében visszanyert területeket Imrédy egyfajta kísérleti terepnek is tekintette, ahol az egész országban bevezethető szociálpolitikai modell kipróbálható.

Nagyjából a bel- és külpolitika itt vázolt eseménysora idején Pécsen a szociális tanácsadók konferenciát rendeztek, ahol az új magyar szociálpolitikával szembeni elvárásait, terveiket és javaslataikat összegezték.¹² Szatmár vármegyéjében Streicher Andor alispán és Pécs törvényhatósági jogú városban Esztergár Lajos alpolgármester vezetésével pedig a gyakorlatban is kísérletet tettek ennek az új, elveiben lassan tisztázódó szociálpolitikának a bevezetésére. Az eleinte Szatmári Normának, később „produktív szociálpolitikának” nevezett szociális rendszer legfontosabb alap gondolata a hagyományos segélyezéssel való szakítás és a szociálpedagógiának a szociálpolitikával való szerves összekapcsolása volt. A segélyezés elleni kifogások legfontosabbika az volt, hogy a köz teherviselő képességéből fakadóan szükségszerűen csekély összege miatt csak a segélyből élők újjátermelésére, a segélyigény állandósítására képes, és az átmenetileg nehéz helyzetbe került családok kivételével azonban alkalmatlan arra, hogy az érintettek sorsán változtasson. Az új elgondolás éppen ezért két, addig nem vagy nem így alkalmazott elemet emelt be a szociálpolitikai rendszerbe. A karitatív segélyeket kölcsönökkel váltották fel, de ennél fontosabb volt, hogy ezt a ráutaltak (részben a kölcsön jogi következményei által kikényszerített) együttműködésével kapcsolták össze.¹³ Gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy a leszakadt – vagy eleve periférikus helyzetű – családok egy nagyobb összegű természetbeni juttatást nyertek el, azonban életvitelüket, mely magában foglalta a munkakészségüktől kezdve a főzési szokásokon és gyermeknevelésen át egészen a vallásosságukig, szomszédokhoz való

11 A felhatalmazási törvény első, nemcsak a Felvidék, hanem egész Magyarország területére szóló változata híven mutatja Imrédy törekvéseit. (A törvényjavaslat történetének összefoglalása Sipos Péter–Sipos András (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, Osiris–BFL, 1999, 52–53. p. Megjegyzendő, hogy bár egy korabeli újságcikk arról tudósít, hogy az Igazságügy-minisztérium Kodifikációs Osztálya a törvényjavaslatot előkészítette, az a MOL anyagában nem lelhető föl. (Kétszakaszos javaslat a kormánynak a korszerű szociális reformok keresztülvételére. *Új Nemzedék*, 1938. november 3.)

12 *A magyar szociálpolitika feladatai*. I. m. I–II. köt.

13 Maga a visszatérítendő segítség, kölcsön intézménye nem volt új a magyar szociálpolitika történetében: már a 19. század aszályai és más válsághelyzetei esetében előszeretettel alkalmazták, ám az indok más volt, mint 1938–39-ben: elsősorban a költségek – legalább részbeni – visszatérülésére voltak tekintettel, ezen túlmenő célkitűzések azonban általában nem szerepeltek a tervekben. (Az egyik legkorábbi ilyen eset: Csizmadia Andor: *Szociálpolitika a reformkori Kolozsváron*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának Értekezései, 4., 1943.)

viszonyukig, sőt akár gyermekvállalási hajlamukig tartó szokás- és mentalitásrendszerüket, alárendelik a juttatást nyújtó közt képviselő személyeknek. Másfelől azonban ez a nevelés nem csak az érintett, juttatásban részesült családokra szorítkozott: nevelni szándékoztak az érintett község vagy város egész lakosságát a juttatottak be- és elfogadására, továbbá a helyi elitet és főleg annak női hozzátartozóit a „szociális érzékenységre” és arra, hogy a helyi Nép- és Családvédelmi Bizottságokon keresztül az említett nevelési folyamatnak aktív részeseivé (irányítóivá, mintaadóivá) tegyék őket. Aligha tévedünk, ha mindebben a 19. század német konzervatív társadalomreformereinek és magyar követőiknek a szegény (és gyakorta periferikus) rétegek „el-alsó-középosztályosítására” tett kísérleteinek és annak elvi megalapozásának késői utözöngéjét fedezzük fel (a rendszernek végső soron egy új társadalmi réteget kellett volna „produkálnia” a proletariátus soraiból).¹⁴ Éppen a német és magyar előzmények miatt nem meglepő, hogy különösen a lakásügyet és a családi kertesothon-juttatást helyezték a középpontba, bár gyakorlati és anyagi okok miatt Szatmárban ezt megelőzték a különféle állatakiók. Ugyanakkor az egész elképzelés nagyjából-egészből egybevágtott Imrédy és fő társadalompolitikai tanácsadója, Kovrig Béla professor terveivel is: egy, legalábbis részeiben új életformájú és mentalitású magyarságot eredményező nagyszabású társadalmi reformfolyamat szabályozott-fegyelmezett, ráadásul az osztársadalmi haszon mellett készpénzben is (részben) visszatérülő megoldását kínálta fel a rendszer, melyet csakhamar „produktív szociálpolitika” néven kezdtek emlegetni, és Szatmár, illetve Pécs után elsőnek a Felvidéken szándékoztak bevezetni.

A magyar szociálpolitika kezdetei a visszacsatolt Felvidéken

A magyar közigazgatás – eleinte katonai közigazgatás – berendezkedése a visszacsatolt vármegyékben az azonnali beavatkozást igénylő hiányok felmérésével kezdődött. A magyar–szlovák tárgyalások idején a határon átjutó hírek arról szóltak, hogy a felvidéki hatóságok és csapatok nagyarányú kiürítésekbe kezdtek a számításaik szerint esetleg visszacsatolásra kerülő területen: közintézmények berendezését szerelték le, teljes bútorzatukat vonatra rakták, iskolákat, egészségügyi létesítményeket költöztettek el. A lakosság közelítése is komoly sérelmeket szenvedett. Az áruhiány mellett nagymértékű munkanélküliség is jelentkezett, mert a gyárak a bizonytalan helyzet miatt egymás után álltak le.¹⁵

Budapesten a problémák kezelésére és a „produktív szociálpolitika” megkezdésére pénzalap létesítését határozta el a kormányzat. Fedezetül nem az államkassza, hanem társadalmi gyűjtés szolgált. Úgy Imrédy, mint bizalmasa, Kovrig Béla professor azt várták ettől, hogy ez egyfelől lehetőséget teremt az anyaországnak, hogy kifejezze szolidaritását a Felvidék népe iránt, másfelől alkalmat teremt az ország belső kohézi-

14 Az erről szóló, rendkívül széles körű német szakirodalomból az egyik legjobb összefoglalás: Clemens Zimmermann: *Von der Wohnungsfrage zur Wohnungspolitik. Die Reformbewegung in Deutschland, 1845–1914*. Göttingen, Vandehoec-Ruprecht, 1990; A mozgalom korai szakaszáról: Gerhard Wittrock: *Die Kathedersozialisten bis zur Eisenacher Versammlung 1872*. Emil Ebering, Berlin, 1939.

15 Sürgős intézkedéseket kért az Egyesült Párt a dél-szlovákiai mezőgazdaság érdekében. *Prágai Magyar Hírlap*, 1938. október 1.; A szlovák kormány radikális intézkedésekkel igyekszik a közigazdasági életet segíteni. (Uo. október 13.) Az idegen nemzetiségű munkások elbocsátása egyébként a bécsi döntés után is napirenden volt, s korántsem csak a határ szlovák oldalán („Senzáció” madarského rozhlasu. *Slovák*, 1939. május 17.)

ójának erősítésére is.¹⁶ A visszacsatolt területek megsegítésére alapított szervezet neve Magyar a Magyarért Mozgalom lett.¹⁷ Élére formailag Imrédy Béla felesége állt, azonban a tényleges szervezőmunkát Kovrig Béla vezette. A Magyar a Magyarért gyűjtése igyekezett az egész társadalmat átfogni. Ennek érdekében az országos hálózattal rendelkező szövetkezeteket, a Hangyát és a Futurát felkérték arra, hogy a kisebb-nagyobb természetbeni adományokat is gyűjtsék össze.¹⁸ A cserkészettel, egyházakkal és a Vöröskeresztrel a ruha-, cipő- és élelemadományok összegyűjtésében működtek együtt.¹⁹ Különösen számítottak a közalkalmazottakra: esetükben egyszeri megajánlás után – ahol a lelkesedésnek és a különféle, elsősorban informális presszióknak a vegyüléke érvényesült – az illetményhivatal havonta automatikusan vonta le a fizetésekből a felajánlott összeget.²⁰ Részből a gyűjtés ürügyén elindított bel- és külföldi propaganda a további revíziós célok megvalósulását is szolgálta, ugyanakkor igyekeztek a várakozásokat a közeljövőre nézve lehűteni, elkerülendő egy háborús konfliktust akár Romániával, akár Jugoszláviával, vagy éppen Kárpátalja vissza nem csatolt területei miatt a maradék Csehszlovákiával. Ebben a propagandatevékenységben – különösen belföldre szánt változtatásban – különösen nagy szerep jutott a Kovrig Béla vezette miniszterelnökségi Társadalompolitikai Osztálynak (mely voltaképpen egy titkos propagandaminisztérium volt). Kovrig a Felvidék visszacsatolását és a gyűjtést Imrédy politikai bázisának, egy széles körű támogatottságnak a kiépítésére akarta felhasználni, inkább kevesebb, mint több sikerrel. A gyűjtés zárómérlege ugyanakkor tekintélyes eredményt mutatott: 1938. december 31-ig 6 880 750 pengő 42 fillért adtak össze magánosok és közületek (az akció 1939-ben is folytatódott, de eredményeiről csak töredékes adataink vannak).²¹ Az összeg nagyságának érzékeltetésére érdemes megemlíteni, hogy az anyaország legnagyobb, évente visszatérően megszervezett szociálpolitikai akciójára, az ínségmunkákra 4 millió pengőt fordított a költségvetés.

A Magyar a Magyarért Mozgalom természetesen nem csak az anyaországban építette ki szervezetét. A visszacsatolt területeken, részben a szatmári és pécsi rendszer,

16 Indulása szinte párhuzamos volt Imrédy Béla miniszterelnök Magyar Élet Mozgalmával, s mindkettőnek az elméleti eltervezője Imrédy bizalmasa és társadalmi akcióinak szürke eminenciása, Kovrig Béla professzor volt. Feltűnő a Mozgalom elnevezés is: a társadalmi gyűjtéseket a korban inkább az akció – pl. Horthy Segélyakció – jelöléssel látták el. (A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának iratai. Magyar Országos Levéltár – a továbbiakban: MOL K 29.)

17 Működését korábbi írásunkban részletesen bemutattuk: Kísérelt a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története. *Századok*, 2001. 3. sz. 569–624. p.

18 A javaslat a Hangya – illetve a csehszlovák éra alatt kényszerűségből nevet változtatott felvidéki utód-szervezete, a Hanza Szövetkezeti Központ, Galánta – bekapcsolására Wünscher Frigyes, a Hangya vezérigazgatója tett javaslatot, még az akció tényleges megindulása előtt, 1938. október 25-én. A Hangya szerepe a Felvidék élelmiszer-ellátásában. Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, Elnöki Iratok, (a továbbiakban: Hangya Elnöki) MOL Z. 1396. 7. cs. 138. tétel.

19 Molnár Sándor, a Miniszterelnökség V, Társadalompolitikai Osztálya tisztviselőjének átírata, 1938. november 2. Református Zsinati Levéltár. KBI. 2. F. 172. doboz.

20 Magyar a Magyarért. *Magyar Rendőr*, 1938. november 15. 413; Sellyey Vilmos: A csendőrség szociális tevékenysége. In Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar szociálpolitika*. Az 1939. évi Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai. A korszerű közszolgálat útja, 10. köt. 348–353. p. A közalkalmazottak egy része szintén fizetésének bizonyos hányadát, vagy – mint a BESZKÁRT alkalmazottai – néhány óra túlmunkát, szabadnapjukról való lemondást ajánlottak föl. (Magyar a Magyarért. *Magyar Villamos*, 1938. 12. sz. 2. p.)

21 *Magyar a Magyarért*. A Felvidékért. Beszámoló. Budapest, Magyar a Magyarért Munkabizottság, 1939. 8–11. p. (A kötet – tudomásunk szerint – egyetlen fellehető példánya megtalálható: Somogyi Ferenc országos szociális felügyelő levelezése. BML IX. 705. 2. dob.)

részben Magyar Zoltán Tata környéki és bizonyos vonatkozásaiban Komárom vármegye egészére kiterjesztett közigazgatási kísérlete nyomán a szociális rendszer alapegységének nem a megyét és a községet, hanem a járást tekintették.²² A katonai járási parancsnokok mellé kiküldött 41 szociális megbízott kiválasztása alapvetően más elvek szerint történt, mint korábban az anyaországi szociális tanácsadók esetében: a Magyar a Magyarért Mozgalom igyekezett olyan munkaeóket foglalkoztatni, akik korábban a szegényügyben, a társadalomszervezésben gyakorlatot szereztek.²³ Különösen feltűnő volt a nemi megoszlás alapvető eltérése: míg a szociális tanácsadók kivétel nélkül férfiak voltak, a felvidéki járási tanácsadók kizárólag a nők közül kerültek ki. Ezt csak részben indokolta az, hogy karitatív munkákkal a két világháború között Magyarországon zömmel nők foglalkoztak. A döntésben komoly szerepet játszott, hogy Kovrig Béla a helyi, a járási megbízottakat segítő községi bizottságok megalakulásakor a lelkészkedő papság mellett különösen a helyi elit tagjainak feleségeire számított, akiknek mozgósításában sokkal eredményesebbnek tűnt azonos neműek alkalmazása. Úgy vélték ugyanis, hogy a vezető rétegek nőtagjai kellő szabadidővel rendelkeznek ahhoz, hogy a falu vagy város szegényeit ne csak számba vegyék, hanem folyamatos nyomon követéssel neveljék is azokat. Nem volt mellékes szempont az sem, hogy rajtuk keresztül férjeiket is el akarták érni, és megnyerni az új társadalompolitika, továbbiakban pedig általában az Imrédy-kormány politikája számára.

A Mozgalom vezetőinek várakozásaival ellentétben a katonák és a járási szociális tanácsadók közti összeütközések kezdettől napirenden voltak, különösen a nemzetiségi problémák kezelésében. A szociális közigazgatás női alkalmazottai elé ugyanis az irányítást végző Központi Iroda azt az irányelvet tűzte ki, hogy a szociális megsegítés esetében – a Szent István-i állameszme értelmében – semmiképpen sem szabad a nemzetiségeket háttérbe szorítani; egyesületeikkel és különösen papjaikkal pedig a legnagyobb előzékenységgel kell bánni. Ezen utasítás azonban sok esetben egyáltalán nem egyezett meg a felálló katonai közigazgatás parancsnokainak véleményével.²⁴

A Magyar a Magyarért Mozgalom gyűjtése mellett a kormányzat a közellátás megszervezése érdekében a Hangya Szövetkezetnek is széles körű felhatalmazásokat adott. A magyar szövetkezeti mozgalom a Trianonban elcsatolt északi területeken a húszas évek elején ugyan átmenetileg ellankadt, de az évtized végére Hanza néven újult erőre kelt. A budapesti elképzelések szerint a visszacsatolt területek szövetkezeteinek újra csatlakozni kellett a budapesti központhoz, és annak irányítása mellett a közellátás főszereplőjévé kellett válniuk.²⁵ Ennek érdekében a Hangya vezetése hosszas tárgyalások után vállalta, hogy fél év alatt 2270 vagon (!) élelmet és közszükségleti cik-

22 A Magyar-féle Komárom megyei kísérletről: Szaniszló József: *A Magyar-iskola és háború utáni sorsa. Közigazgatás-tudomány-történeti visszapiantás*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Államigazgatási Jogi Tanszék, é. n. [1991.] és *A Szociális Vármegye. A Komáromvármegyei Közléti és Gazdasági Szövetkezet működése*. Budapest, Magyar Közigazgatástudományi Intézet, 1941.

23 A Vöröskereszt 10 munkatársán túl 16 szerzetesnővér, közöttük a széles körű társadalmi, sőt aktív politikai szerepvállalásáról ismert Szociális Testvérek Társaságának 9 tagja kapott megbízólevelet (utóbbiak mellett szolt az is, hogy Kassán és a balparti Komáromban évek óta vezették a szegénygondozást). (Felkérésük dokumentuma: A Szociális Testvérek Társaságának Levéltára – továbbiakban SZT. Lvt. –, 655. és Munkajelentés, 1938. uo. 1002a/38.)

24 A sűrűdásokat korábbi írásunkban részletesen, példákkl illusztrálva bemutattuk (Hámori Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek, i. m.).

25 Az egyesülés nem sokkal a visszacsatolás után – a felvidékiek berzenkedése dacára – megtörtént: Pukkal László: *A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta*. Pozsony, Madách-Posonium, 1994.

ket juttat el a visszacsatolt területek lakosságához.²⁶ Ezzel a Hangya nemcsak a közellátás legnagyobb tényezőjévé vált, hanem a „gazdasági őrsváltás” – azaz jelen esetben az áruellátás nélkül maradt zsidó szatócsok kiszorításának – feladatát is ellátta.

A rászorulókat ellátása azonban nem várt nehézségekbe is ütközött. A Magyar a Magyarért Mozgalom vezetése a bevonulás előtt kb. a lakosság 7, legfeljebb 10 %-ára becsülte a központilag ellátandók számát. A magyar közigazgatás megszervezése után azonban napok alatt kiderült, hogy ez az arány minden szigor ellenére helyenként, különösen a városokban a 15-17 %-ot is eléri.²⁷ Az is világossá vált, hogy a munkanélküliek számát is alábecsülték.

Az első néhány hét folyamán az említett nehézségek miatt a Mozgalom leginkább tűzoltó tevékenységre vállalkozhatott. Jellemző módon ezek során az addig kialakult magyarországi elveket alkalmazták: a segélyek döntő többségét természetben utalták ki, a készpénzsegélyezést – szemben a csehszlovák gyakorlattal – amennyire lehet, igyekeztek elkerülni.²⁸ Ebben csak részben játszott szerepet az áruhiány és a nyomába lépő drágaság.²⁹ Sokkal inkább az munkált a háttérben, hogy a magyar szociális munkában a rászorulókat csaknem mindig úgy tekintették, mint akik többé-kevésbé felelősek sorsuk alakulásáért, s a köz segélyére szorulásukkal világosan bizonyítják, hogy nem alkalmasak ügyük vitelére, különösen pedig fogyasztásuk összetételének meghatározására. Ennek az elképzelésnek a jogosultságát az anyaországi szegény rétegek viszonylatában lehet vitatni vagy igazolni – ám a Felvidéken a segélyezetttek jelentős hányadukban a főhatalom megváltozását kísérő gazdasági jelenségek: a munkanélküliség, vagy éppen a családfő besorozása miatt veszítették el korábbi megélhetésüket.³⁰ Ez a későbbi „produktív szociálpolitika” bevezetéséhez megkívánt igen részletes környezettanulmányok felvétele során általában világossá is vált. A katonai közigazgatás és a szociális megbízottak között ebben a kérdéskörben is sor került ellentétekre: a családokkal közvetlenül érintkező meg-

26 Fontosabb tételei voltak a szállítmánynak (vagontételben): szalonna és zsír 20-20, cukor 50, só 30, liszt 100, hüvelyesek 200, burgonya 300, fa 500, szén 1000; továbbá 400 tonna petroléum és 100 ezer doboz gyufa. *Feljegyzés*: i. m. Hangya Elnöki ir., MOL Z 1396. 7. cs. 138. tétel.

27 Jelentés a szociálisan rászorult lakosság ellátásáról, 1938. november 6. Archív Municipálne Mesto Komárno (továbbiakban: AMM Komárno) Polgármesteri iratok, II. adm. 1. dob. 1234/1938. kat. közig.; Külügy- és belügyminiszteri átiratok a csehszlovák belső helyzetéről, 1938. MOL K 28. 59. tétel.; Pohl Sándor: Kassa város szociálpolitikája. In Solymár György (szerk.): *Az 1941. évi munkásügyi előadássorozat*. Budapest, Népegészségügyi és Munkásvédelmi Szövetség, 1941, 7–20. p.

28 A természetbeni segélyezés mellett a készpénzben nyújtott segítség elenyészőnek volt mondható: mindössze 4,94%-ot tett ki. Az első hetekben (lényegesen redukált összegben) folytatták a csehszlovák időben megszokott munkanélküli-segélyek folyósítását is. Jaross Andor felvidéki tárca nélküli miniszter tiltakozása dacára azonban a korábbi rendszertől eltértek abban is, hogy az alanyi jogosultságot általában nem ismerték el, mindössze a rászorultságra voltak tekintettel (*Magyar a Magyarért*. A Felvidékről: i. m. 47. p. és Imrédy Béláné: „*Magyar a Magyarért*”. i. m.; Felvidéki tárca nélküli miniszter javaslata a szakszervezeti segélyek további folyósítása tárgyában (Bars-Hont vármegye Főispánjának iratai, Štátny oblastný archív v Nitre – továbbiakban: SOA, Nitra –, 123/1939.) Léva város számára Jaross még 1938. decemberében szerény 547 pengőt járt ki Imrédynél e célra. (A Magyar a Magyarért Mozgalom Léván mind szélesebb kereteket ölt. Bars, 1938. december 4.) A Minisztertanács a kialakult válságos helyzetre való tekintettel 1938. december 6-i ülésén beleegyezett a felvidéki útpítésekre szánt 200 000 pengő előirányzat nélküli kiadásba (az indokok közt a munkanélküliség első helyen szerepelt), ám ennek kiutalása több hónapot várattat magára. (Minisztertanácsi iratok, MOL K 27. 198. dob.)

29 A pengő-(cseh)korona átváltása körüli konfúz helyzet is hozzájárult az áruhiány tartósításához, de annak alapvető oka az impériumváltás körüli bizonytalan helyzet volt. (A felszabadulás napján érvényes árak rögzítése. AMM Komárno, II. adm. 1. dob. 1/1938. kat. közig. A *Le Temps* budapesti tudósítója, mint az egyik legfontosabb szociális problémát emelte ki a szerinte aránytalan átváltási árfolyamot. (Maxime Baufort: Dans l'attente du retour a la mere-patrie. *Le Temps*, 1938. november 3.)

30 Társadalmi és főleg nemzetiségi összetételükről a Mozgalom zárójelentése ad számot. (Imrédy Béláné: i. m.)

bízottak ugyanis több ízben határozottan állást foglaltak a csehszlovák idők készpénzes munkanélküli-segélyének átmeneti fenntartása érdekében. Ezt részben a anyaországihoz hasonló ínségmunkák megszervezésének elhúzódásával indokolták, de a javaslatokban egyre gyakrabban jelent meg a felvidéki lakosság romló hangulatára, csalódottságára való utalás is. A budapesti hivatalos körök megrökönyödésére a kritikákhoz nemcsak a *Népszava* csatlakozott, hanem néhány felvidéki magyar lap is határozottan bírálta a szociális ellátórendszer hiányosságait.³¹

Imrédy a Felvidéken mutatkozó tagadhatatlan gazdasági, szociális, közellátási és közigazgatási nehézségeket igyekezett saját céljai érdekében kihasználni. 1938. november elején benyújtotta a képviselőházban a Felvidéki Törvény tervezetét, mely a visszacsatolt területeken szinte korlátlan felhatalmazást adott volna a kormánynak a polgári közigazgatás bevezetése után is. A magyar politikai életet alaposan felforgatta a terv, mely a Magyar-iskola által régóta sürgetett közigazgatási reformot, a vármegyei és városi tisztviselői kar állami kinevezési rendszerét is tartalmazta a Felvidék vonatkozásában. Sokan attól tartottak, hogy a miniszterelnök egy általános felhatalmazási törvény próbájának tekinti a javaslatot, ami hatalmas lépés lett volna egy diktatórikus államvezetés bevezetése felé.³² A törvényjavaslatból ugyan jogszabály lett, de csak a behívott felvidéki képviselők támogatásával. Mindez azt eredményezte, hogy a kormánypárt konzervatív-liberális része, mely határozottan szembefordult Imrédy politikájával, egyre inkább tehetetelnek érezte mindazt, ami a Felvidéken történik. A Magyar a Magyarért Mozgalom és a felvidéki szociális közigazgatást pedig Imrédy társadalomépítő és önnépszerűsítő tevékenységének letéteményeseként, egy drága, hatásaiban inkább „főlöszleges” jogokat ébresztő, emiatt veszélyes intézménynek kezdték tekinteni.

A Felvidéki Törvény megszületése után a Felvidéken érvényes csehszlovák jogszabályokat fokozott tempóban kezdték hozzáigazítani az anyaországban érvényes törvényekhez és rendeletekhez. Az egységesítési folyamat annak ellenére érintette a szociális rendelkezéseket is, hogy a járási szociális megbízottak több értekezletükön a leg-határozottabban kérték: e területtel tegyenek kivételt, s legalább átmenetileg tartsák fenn a csehszlovák időszak magasabb színvonalú rendelkezéseit. Az egységesítés azonban Jaross Andor tárca nélküli felvidéki miniszternek a tiltakozása ellenére e kérdésekben is megtörtént. Mindez számos zavar forrása volt. A napszámminimálbérek bevezetése elsősorban a földbirtokosok felzúdulását váltotta ki, mert munkaerőhiányt idézett elő egyes helyeken.³³ Sokkal nagyobb gondok mutatkoztak az ínségmunkák terén. Erre az állam egymillió, a Magyar a Magyarért Mozgalom pedig 1 179 667,45 pengőt utalt át, de ez a pénz annak ellenére nagyon kevésnek bizonyult, hogy az anyaország teljes erre szánt költségkerete – ahogy már említettük – 4 millió pengőben volt megszabva (az

31 Veres Péter nem minden alap nélkül írta a *Népszava* hasábjain: „A polgári reformereket világszerte az jellemzi, hogy reformokat sosem általános emberi, elvi, erkölcsi, hanem közönséges politikai taktikai szempontokból csinálnak vagy hirdetnek. Sokszor inkább csak hirdetnek, mint csinálnak. S ha csinálnak is, csak annyit és olyat, amennyit és amelyet maguk a nélkülöző tömegek kiharcolnak. A főszempont sohasem az, hogy egyáltalában ne legyen nyomor és igazságtalanság, hanem hogy ez a nyomor és igazságtalanság ne veszélyeztesse a fennálló rendet.” Veres Péter: A felvidéki sarlósktól a Táj- és Népkutató kiállításig. *Népszava*, 1938. december 4. A felvidéki lapok hangneme visszafogottabb volt: „Ha volt pénz a csehszlovák állami munkakölcsönre, elő kell teremteni a pénzt a lévai magyar munkások és iparosok kenyereit megszerző ínségmunkára is!” (740 munkanélküli Léván. *Bars*, 1938. december 18.).

32 Lásd a 11. lábjegyzetben.

33 Nyitraivánkai Vitéz János: A mezőgazdasági munkáskérdés. *Magyar Nemzet*, 1939. április 26. A probléma egyébként 1940-ben megismétlődött, olyannyira, hogy a Földművelésügyi Minisztérium közleményben szólította föl a cselédeket a munkába állásra. (Komoly figyelmeztetés, amelyre már régóta várunk. *Köztelek*, 1940. 8. sz. 133. p.)

összeírások alapján összesen 52 613 családfővel és 160 818 eltartottal, összesen tehát 213 431 fővel számoltak).³⁴ Az ínségmunkák napszámberét általában az anyaországéhoz képest 20-25%-kal magasabban határozták meg,³⁵ azonban még ez az összeg is jelentősen alacsonyabb volt a csehszlovák időkben folyósított munkanélküli-segélynél.³⁶ A nehézségekkel szemben komoly eredménynek számított, hogy – elsősorban a Hangya tevékenységének köszönhetően – 1939 elejére a közellátási nehézségek a legtöbb helyen megszűntek, az árak pedig a korábbinál valamivel magasabb szinten ugyan, de stabilizálódtak. Sikerült kiépíteni a magyar rendszerű, állami kézben lévő, általános egészségvédelemmel foglalkozó Zöldkereszt szervezetét.³⁷ Helybeli gyűjtésből és részben a Magyar a Magyarért mozgalom támogatásával rövid idő alatt 39 falusi egészségházat adtak át.³⁸ Ezt indokolta a falvak korábbi viszonylagos elhanyagoltsága is: a csehszlovák időkben egy-egy akkori járásra esett egy védőnő.³⁹ Ugyanakkor – eltérően az anyaországi viszonyoktól – nem szorgalmazták az állami fenntartású Zöldkereszt társadalmi párjának tekinthető, lényegében hasonló munkakörrel foglalkozó Stefánia Szövetség felvidéki szervezését, amiben részben praktikus okokat, de emellett az etatizmus előretörését is felfedezhetjük.⁴⁰ A városokban mindenütt bevezették a Magyar Norma-rendszerű szegénygondozást, azonban szemben az azt kötelezővé tévő 172 000/1936. BM. rendelet előírásaival, javarészt nem a társadalom önkéntes megajánlásaiból, hanem a városi költségvetésből tartották fenn.⁴¹

1939 folyamán a felvidéki járási és városi szociális megbízottak a legtöbb helyen összeállították a Szatmárban és Pécssett kidolgozott módszer alapján a megsegítésre szoruló és arra alkalmas családok listáit, konkrét javaslattal a kölcsön tárgyára nézve is. 1939 elején megkezdődtek a juttatások, eleinte állat- és gépkölcsönök formájában (ezt

34 Minisztertanács, 1939. január 20.

35 Gáboros Miklós: Szociális munka a felszabadult Felvidéken. *Szociális Gondozás*, 1939. 1. sz. 1–6. p.; *Magyar a Magyarért*. A Felvidékért. I. m. 90–92. p.

36 Ez utóbbi megállapítás jellemző módon csak 1944-ben látott napvilágot. Kovrig Béla: *Társadalompolitikai feladataink*. Kolozsvár, 1944. I. köt. 23. p. Konkrét adatunk az egy főre eső teljes keresetről csak Kassa esetében van: itt az egyedülállók mindösszesen 15,50 pengőt, a héttagú családot eltartók 76,80 pengőt kereshettek egy-négy heti ínségmunkával. (Nagyarányú szükségmunkák kezdődtek meg Kassán. *Felvidéki Újság*, 1939. január 4.)

37 Csecsemőkelengye-akció. AMM Komárno, II. adm. 1. dob. 25.03/1938. *Jelentés az Országos Stefánia Szövetség 1938. évi működéséről*. Budapest, Országos Stefánia Szövetség, 1939; *Jelentés az Országos Stefánia Szövetség 1939. évi működéséről*. Budapest, Országos Stefánia Szövetség, 1940; Mezey Margit: Felvidéki tapasztalataim. *Zöldkereszt*, 1938. 9–10. sz. 163–166. p.

38 1939. februárjáig 38 egészségház, köztük 14 sokhelyiséges, K típusú és 3 TBC-gondozó építését kezdték meg, részben a Falu Szociális Alapból – ezt Imrédy még a Magyar Nemzeti Bank elnökeként szervezte meg –, részben pedig a Magyar a Magyarért támogatásával (*Felvidéki Újság*, 1939. február 7.) 1940. októberére is: itt az egyedülállók összesen 54, Kárpátalján további 15 egészségház lett készen. [Magyar Élet Pártja]: *Eredmények... Célok... 1939–1940*. [Budapest, 1940.]

39 Balázsovits Gyula: A Csehszlovák Köztársaság szociális és egészségügyi intézményei a Felvidéken. *Zöldkereszt*, 1939. 6. sz. 110–113. p.

40 A Stefánia csak Kassán, Ungváron és Losoncon nyitott fiókokat. (Lásd a 37. jegyzetben.) A vita, hogy az anya- és csecsemővédelmet kell-e társadalmi alapon fejleszteni vagy az általános közegészségügyet, állami finanszírozással, 1928 óta zajlott a szak- és olykor a napisajtóban is; 1938. derekán – Johan Béla államtitkár törekvésének eredményeképpen – az utóbbi, tehát a Zöldkereszt ügye állt jobban. (A vita összefoglalását lásd Szénássy József: *Versenyfutás a halállal*. Budapest, 1997, 177–183. p.) A két szervezetet a 730/1940. Bm. országosan is egyesítette, pontosabban a Stefánia Szövetséget beolvasztotta. (Mo. Rend. T., Budapest, 1940. 2842.) Csehszlovákia már az 1922/236. törvénnyel áttért az állami szervezésű közegészség-védelemre (azonban a társadalmi hozzájárulást ez a rendelkezés is fontosnak tartotta). (Sbírika, 1922. július 13.)

41 Hámori Péter: Az Egri (Magyar) Norma. Kísérlet a magyar szegény- (koldus-) ügy rendezésére. In Závodszy Géza (szerk.): *Fuga temporum. Eperjessy-émlékkönyv*. Budapest, ELTE TFK, 1997. 257–286. p.

a csehszlovák rekvirálások külön indokolták). A kölcsönök megítélésénél a szatmári modellt követve általában a gyerekszámra, a családfő „nevelhetésére”, együttműködési és munkakészségére voltak tekintettel. Már ezeket a kölcsönöket is, de különösen az év közepén megkezdett házépítéseket igyekeztek járásonként lehetőleg viszonylag kisszámú faluban koncentrálni, ami az érintettek ellenőrzését, illetve egymás kölcsönös megsegítését tette lehetővé. A Magyar a Magyarért Mozgalom igyekezett kivenni a részét a földjuttatásokból is, de e téren a Földművelésügyi Minisztérium heves ellenállásába ütköztek. Tekintettel arra, hogy az újonnan létrehozott vármegyei Közjóléti Alapok csak csekély helyi bevétellel rendelkeztek, elsősorban a Magyar a Magyarért költségvetéséből eszközölték a juttatásokat. Csaknem minden községben megszervezték a Nép- és Családvédelmi Bizottságokat. E tekintetben nem voltak kivételek a szlovák lakosságú falvak sem.⁴² A bizottságok megszervezése és különösen komoly munkára való serkentésük sokkal könnyebben ment, mint később az anyaországban. A jelenség háttérben egyszerre szerepeltek a korábbi tapasztalatok (az államhatalom nemzetiségi nyomásával szembeni védekezés és nyomában a társadalmi „összezárkózás”), a visszacsatolást követő eufória és az, hogy a járási szociális megbízottak viszonylag kis területért voltak felelősek, amit a Mozgalomtól elnyert útiátalány révén rendszeresen be is tudtak járni.⁴³

Az 1939. március 15-én katonai erővel visszacsatolt Kárpátalján a szociális szervezet hasonló elvek alapján épült fel, mint a Felvidéken, feladatai azonban, ha lehet, még nagyobbak voltak.⁴⁴ A hagyományosan szegény vidéken, melyet a prágai politika meglehetősen elhanyagolt, a járási megbízottaknak fokozottan kellett képviselni a Szent István-i állameszmét, és a kormányzat számára a szövetségesnek tekintett ruszinság hűségét biztosítani.⁴⁵ A területfejlesztés érdekében a század eleji Egán-akcióhoz – más nevén Hegyvidéki Akcióhoz – hasonló, nagyszabású beruházási program és szövetkezeti mozgalom elindítását is tervezték, azonban ebből eleinte leginkább a Hangya gyors és sikeres terjeszkedése valósult meg. A szövetkezeti mozgalomnak Kárpátalján sajátos, másutt – legalábbis az 1930-as, negyvenes években – már nem jellemző társadalomszervező szerepet is szántak. Az itteni Hangya-fiókok a nagyon sok esetben alkoholkimérési jogot is kaptak, amivel párhuzamosan a zsidó kocsmárosok hasonló jogosítványát bevonták. A Hangya-boltok és Hangya-borkimérések feladata korántsem merült ki a közellátás javításában: hálózatuknak azt a szerepet is szánta a miniszterelnök és a vele jó kapcsolatban lévő Wünscher Frigyes Hangya-igazgató, hogy egyfelől átformálják a hegyvidék parasztságának fogyasztási (különösen alkoholfogyasztási) szokásait, a helyben főzött pálinka helyett a magyar borra szoktatva őket, másfelől a magyar állam gondoskodását szemléltetve a ruszinságot megnyerjék a

42 A Bizottságok általában a Magyar a Magyarért Mozgalom bizottságainak tagjaiból álltak.

43 Az ONCSA felvidéki működésére nézve a legfontosabb forrás: Kádár L. Levante: *Nép- és Családvédelem*. Budapest, 1943; Emellett a *Nép- és Családvédelem* című szaklap beszámolóí és a helyi sajtó rendszeres tudósításai szolgálnak forrásul.

44 Itt szintén a cserkészlet bevonásával kezdték meg a helyszíni gyűjtést (Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*. Dimensiones Culturales et Urbaniales Regni Hungariae, 9., Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke, 2005, 80. p.). Hasonlóan az anyaországhoz és a Felvidékhez, a tisztviselőket itt is jövedelmük egy részének felajánlására szólította fel a Mozgalom (Kárpátalja népeért. A magyar kormány egyéves munkája. Mi történt eddig Kárpátalján? Ungvár, Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosi Hivatala, 1940, 31. p.).

45 Részben a korábbi, sok kívánnivalót maga után hagyó prágai politika, részben a rossz termés miatt Kárpátalján 1939-ben alapvető ellátási cikkekből is komoly hiányok léptek fel. A jelentős élelmiszer-szállítások mellett a budapesti kormányzatnak még arra is volt gondja, hogy 1939 karácsonya előtt Norvégiából jelentősebb tételben vásároljon füstölt heringet a görög katolikus bőjti asztalokra (Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály, MOL K 28 115. tét. 1940-H-15.436).

Szent István-i állameszmének. Minderre nemcsak az tűnt kellő garanciának, hogy a három „vármegyepótlék” (közigazgatási kirendeltség) tisztikarában és a tartományi közigazgatásban is jelentős szerepet vitt a ruszin értelmiség, ami páratlan volt az ismét soknemzetiségűvé váló Magyarországon, hanem az is, hogy a helyi szövetkezeti csoportok vezetői általában a falu elitjéből kerültek ki (bírók, jegyzők, de különösen a földbirtokosok), és ők többnyire a magyar állameszme iránt lojális személyek voltak. Éppen ezért a kárpátaljai szociálpolitikai tevékenység hordozója a Hangya Szövetkezet lett.

1940 közepére-végére a felvidéki és részben kárpátaljai szociálpolitikára a fokozatos ellaposodás volt jellemző.⁴⁶ A tervszerű, egyéniesített, szociálpedagógiával egybekötött szociális gondozást Kárpátalján részben az erdőgazdaság fejlesztése és nagyarányú közmunkák szervezése, részben pedig a háziipar fejlesztése váltotta fel.⁴⁷ 1939 nyarán a Magyar a Magyarért Mozgalom befejezte működését, maradék pénzkészletét átadta a Belügyminisztériumnak.⁴⁸ A városok és vármegyék – talán Kassa kivételével, ahol az Újpestről odahelyezett Pohl Sándor igyekezett a munkanélküliség teljes felszámolása érdekében minél nagyobb szabású közmunkákat beindítani⁴⁹ – lényegében teljesen igazodtak az anyaországi szociálpolitikai gyakorlathoz.⁵⁰ Változást az Országos Népi és Családvédelmi Alapot létesítő 1940-es XXIII. törvénycikk és az annak nyomán megszervezett vármegyei Közjóléti Szövetkezetek jelentettek. Ezek az említett alapból folyósított állami folyószámla-hitelek révén számos kölcsönt helyezhettek ki és ellátták a gyermekvédelem feladatainak nagy részét is (nyári vagy egész éves napköziket, konyhákat létesítettek és tartottak fönn). Felvidéki és részben kárpátaljai működésük megkezdése sokkal zökkenőmentesebb volt az anyaországénál, mert itt egy már meglévő társadalmi szervezetre és korábban begyakorlott eljárásokra támaszkodhattak.

A „megélhetésében veszélyeztetett” családok száma és az összlakossághoz viszonyított arányuk vegyes képet mutatott a visszacsatolt északi területek esetén.⁵¹ Az országos sorrendet a beregi és máramarosi közigazgatási kirendeltség területe vezette: itt 10 000 lakosra számítva 548, illetve 542 ilyen, „juttatásra alkalmas” család élt. (A két közigazgatási kirendeltség területén összlétszámban is a legtöbb ilyen családot mutattak ki 1941-ben; az átlagos gyermekszámában is első és hatodik helyen szerepeltek 5,13 és 4,98 kiskorú gyermekkel családonként.) Ugyanakkor a nyugatabbra lévő, az északi résszel kiegészült Esztergom vármegye „mindössze” 8227 családjával (ami

46 Kárpátalján a szociálpolitika gyors ütemű sablonosodása közepette kivételt képezett pl. az az akció, amikor a kiosztott kedvezményes árú nemesített gabonavetőmagot és fajllatokat nem a sokkal egyszerűbb készpénzes törlesztéssel osztották szét, hanem azt a nehezebben ellenőrizhető, de szociális eredményét tekintve lényegesen messzebb látó változatot választották, hogy az érintett gazdák a napközi otthonokat lássák el tejjel, illetve élelemmel. (Csiki Lajos: *A Felvidék és Kárpátalja felépítése az új magyar nemzetiségű politika vonalán*. Budapest, 1943, 62. p.)

47 Csiki Lajos: i. m. 62.; *Kárpátalja népéért*, i. m. 23–24. p. és Botlik József: i. m. II. köt. 87–91. p.

48 Összesen 599 936 pengőt, az eredeti keretösszeg 10,4%-át nem költötték el a Magyar a Magyarért Mozgalom rendelkezésére álló pénzkeretből. Ezen az összegben felül volt 493 876 pengő, melynek szociális célokra fordítására korábban már kötelezettséget vállalt a Mozgalom Központi Irodája. *Magyar a Magyarért*. A Felvidékért, i. m. 106. p.

49 Pohl Sándor: i. m. Kassa város vezetősége az ínségmunkákat nemcsak a gyakorlatban kezelte kiemelt fontosságúként, hanem a propaganda terén is: számos felvidéki és anyaországi lap számolt be a kassai munkakezdés „erkölcsjobbításáról”. (Kassa – dolgozik! *Új Nemzedék*, 1938. november 27.; Munkanélküli-segély helyett ínségmunka. *Felvidéki Újság*, 1938. december 25.)

50 A munkanélküliek foglalkoztatására szervezett közmunka erősen hasonlított az anyaországi munkálatokra: térrendezésből, hősöpréssből és más, anyagi beruházást nem igénylő tevékenységből állott. (Példa erre: Komárom város közmunkaterve. AMM Komárno, 1. dob. 25.182/1938.)

51 Adataikat az 1941-es népszámlálással együtt megejtett összeszámlálás nyomán közli: Kádár L. Levente: i. m.

10 000 lakosra 188 családot jelentett) a sorrendben országosan a negyvenedik helyet foglalta el, Bars és Hont megyénél kevesebb szegény nagycsaládot pedig csak az egykézű Somogyban, Tolnában és Baranyában találtak. A vármegyei szociálpolitikai költségvetéseket áttanulmányozva azonban úgy tűnik, hogy az Alapot irányító Országos Szociális Felügyelőség (OSZF) csak részben vette figyelembe a különbségeket: az egy rászoruló családra jutó állami költségvetési kiutalás többszörös eltéréseket mutatott vármegyenként, s lényegében csak a három kárpátaljai közigazgatási kirendeltség esetében lehet arányosságot találni. Ennek oka részben az egyes vármegyék és városok eltérő érdekérvényesítő képességében volt kereshető, részben azzal, hogy az OSZF nagyobb beruházást, különösen házépítést csak ott engedélyezett, ahol az előfeltételek maradéktalanul megvoltak, az építőanyag-hiány és a kötött gazdálkodás nehézségei pedig már 1942 folyamán jelentkeztek.⁵² A szociális juttatásokban megfigyelhető volt a kampányszerűség is, aminek főleg rentabilitási okai voltak, de amely jelenség egyik előidézője volt a megyék közti jelentős különbségeknek is. Mindez az anyaország legtöbb vármegyéjében is tapasztalható volt, így a Felvidék e tekintetben nem számított kivételnek. Az ONCSA felvidéki működése során számottevő eltérést nem mutatott az anyaországi megyékéhez képest: a rászoruló, „megélhetésében veszélyeztetett”, négy vagy annál több gyermekkel bíró családoknak adott juttatások struktúrája (házépítésre, házvásárlásra, kis- és nagyállatra, munkaeszközre, kiskereskedelmi és kisipari tevékenységre, mezőgazdasági beruházásra folyósított kölcsönök) tekintetében az itteni vármegyék az átlagot képviselték. Kárpátalján ezzel szemben – a nagyobb nyomorból fakadóan – sokkal gyakoribbak voltak a tehén- és kecske- („szegény ember tehene”) juttatások.⁵³

Szociálpolitika Észak-Erdélyben

A honvédség 1940-es kelet-magyarországi, partiumi és észak-erdélyi bevonulása után (mely területeket a továbbiakban a rövidség okán csak Észak-Erdélynek fogunk hívni) sok szempontból hasonló nehézségekkel kellett a katonai közigazgatásnak szembenéznie, mint amiket a Felvidéken két évvel korábban több-kevesebb sikerrel megoldottak. Azonban ezek a problémák csak természetükben hasonlítottak az előbbiekre, méreteik sokkal hatalmasabbak voltak. A román hadsereg alakulatai a mozgósítás hónapjai alatt sok helyütt felélték a lakosság élelmiszer-tartalékait. Kivonulásukkor is lényegesen nagyobb károkat okoztak az állami, törvényhatósági, községi, sőt magánvagyonokban is. A hiányok mértékét jelzi, hogy Bárdossy bukaresti magyar követ jelentésében még olyan árucikkekben is sok vagontétel sürgős tartalékolását és átszállítását javasolta, mint a só és a tűzifa, jóllehet éppen e két terméket korábban az anyaország importálta a román főhatalom alatti Erdélyből.⁵⁴ Az ellátás megszervezését ismét a Hangya Szövetke-

52 Egy 1951-es (!) irat szerint 1944-ig Kárpátalján ennek ellenére mintegy 5000 családi házat épített az ONCSA (Hollós János volt szociális felügyelő önéletrajza. OFAKSz-OLH-ONCs. A Felszámoló Bizottság iratai, MOL XXIX-N-1-j. 2. dob. 8. tét.) Összehasonlításul érdemes megjegyezni, hogy a csonka ország területén épült ONCSA-házak száma 12 000 körül volt. (Egy 1947-es felmérés országosan 10 739 épület adatait tartalmazza, ennél azonban bizonyíthatóan több épült, ugyanis a lista pl. a kárpátaljai építkezésekből csak a terület városainak 106 épületéről tud. (MOL Belügyminisztérium Általános Iratai, K 150. 4522. cs.)

53 Az akciók adatait (az 1940–1942 közti időszakra vonatkozóan) egyrészt közli Kádár L. Levente, másrészt az ONCSA-t irányító Országos Szociális Felügyelőség fennmaradt anyagában található vármegyei nép- és családvédelmi költségvetések segítenek az eligazodásban. (MOL K 566. 9-12. cs.)

54 MOL Külügyminisztériumi Iratok, K 69. 1940. 7. d.

zetre akarták bízni, ám gondot jelentett, hogy az észak-erdélyi szövetkezetek egyáltalán nem akartak alárendelődni a budapesti központnak, s míg a felvidéki Hanzára a Wünscher Frigyes vezette budapesti központ sikeresen kényszerítette rá a beolvadást, az erdélyiek – Teleki Pál támogatásával – sikerrel őrizték önállóságukat.⁵⁵

Már a határ meghúzásának pillanatában lehetett tudni, hogy annak kijelölése is számos probléma forrása lesz. Így például Kolozsvár élelemellátó területeinek nagy részét Romániának ítélték, míg a román oldalon maradt Brassóba a korábban áruikat szállító háromszéki gazdák felvevőpiac nélkül maradtak. Az évi 340 000 mázsa (!) gabonadeficitet bíró Székelyföld vasúton csak egy román oldalra átlépő vonalon keresztül volt megközelíthető.⁵⁶ (A kérdést végül az 1942-re több műszaki bravúrral megépített Szeretfalva–Déda vasútvonal oldotta meg.) A visszacsatolt terület gazdasági szerkezete is meglehetősen elavult volt: míg az anyaországban 1000 lakosra 77,2 ipari alkalmazott esett, addig ez az arány Észak-Erdélyben mindössze 26,1 főt tett ki.⁵⁷ Nagyon nehéz helyzetet idézett elő a menekültek nagy száma is.⁵⁸

A felálló katonai közigazgatás az eltérések ellenére a Felvidéken megalkotott szociális ellátóhálózatot igyekezett bevezetni az észak-erdélyi területeken is, Erdélyi Szociális Szervezet néven.⁵⁹ A szociális megbízottak többsége is az északi, 1938-ban visszacsatolt területekről került átirányításra, ami az ottani, meglehetősen magas színvonalú szociális közigazgatásra nemegyszer súlyos csapást mért. A rendelkezésre álló szociális megbízottak alacsony száma miatt átmenetileg arra törekedtek, hogy legalább a vármegyei székhelyeken működjön egy-egy szakértő. Az alacsony útiátalány és rossz közlekedési lehetőségek mellett gondokat okozott, hogy a helyi katonai parancsnokok olykor határozottan akadályozták a megbízottak általuk feleslegesnek ítélt munkáját. Egyes vármegyékben és Kolozsváron felmerült, hogy a Magyar Népközösségnek, a romániai magyarság 1938 utáni egyetlen legális érdekképviselői szervének a helyi szervezeteit, az úgynevezett Tízes Szervezeteket használják fel szociális munkára. A katonai közigazgatás azonban ebben a kérdésben is merev elutasító álláspontot képviselt, mert a Népközösséget a román kormány által életre hívott bábszervezetnek tekintették. Végül Teleki 1940 szeptember közepén, hogy ne súlyosbítsa a meglévő elmentéteket, úgy határozott, hogy a felvidéki és anyaországi mintára a Nép- és Családvédelmi Bizottságokat Észak-Erdélyben is életre kell hívni, papíron legalábbis új szervezetként: a tagok legtöbbször ugyanis a Népközösségben szociális munkát folytató személyekből, a helyi jótékony egyesületek és egyházak vezetőiből kerültek ki.⁶⁰ Teleki intenciói szerint a román egyesületekkel, egyházakkal „egyelőre” nem kellett felvenni a

55 Feljegyzés Korparits [sic!] Ede és Imherv Zsigmond urakkal az alakulás alatt álló Erdélyrészi Hangya Szövetkezet ügyében folytatott megbeszélésről. (1940. október 7.) Wünscher Frigyes levelezése, MOL Z 795, 27. cs. 99. tét. és Jegyzőkönyv. Felvétel Marosvásárhelyen, 1940. október 24-én az „Erdélyrészi H. Fogyasztási, Termelő és Értékesítő Szövetkezetek Szövetsége, mint Szövetkezet, Marosvásárhely” elnevezésű cégalapító közgyűlésről. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3634. 1. köt.

56 Vita Sándor: A Székelyföld önállósága. *Hitel*, 1937. 4. sz. 269–284. p.

57 Bertalan István: A visszacsatolt Erdély ipari problémái. In *A magyar ipar*. Budapest, 1940 és Szalay Zoltán: Az 1941. évi népszámlálással kapcsolatban végrehajtott iparstatisztika első eredményei. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1943. 5–6. sz. 268–284. p.

58 L. Balogh Béni: A dél-erdélyi magyarság kisebbségi helyzete 1940–1944. In Földesi Margit (szerk.): *Korrajz*, 2003. A XX. Század Intézet évkönyve. Budapest, XX. Század Intézet, 2004, 39–53. p.

59 Nem teljesen biztos, hogy az elképzelés ennek felállítására az Erdélyrészi Gazdasági Tanácsban született meg, de annak anyagában is megtalálható. MOL Z 1232.

60 Hámori Péter: Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben, 1938–1944. *Korall*, 18. sz. (2004. december), 65–97. p.

kapcsolatot.⁶¹ Ez az együttműködés azonban később is elmaradt, részben a magyar – katonai és nyomába lépő polgári – közigazgatás érdektelensége folytán, részben, mert a Nép- és Családvédelmi Bizottságok tagjai húsz év kisebbségi sérelmei után általában nem sürgették a rendelkezésre álló szűkös készletek megosztását. Szerepet játszott ebben az is, hogy az 1920-as földreformkor elsősorban román parasztok kapták meg a kisajátított földeket, ami körükben a szociális helyzetet lényegesen javította. További tényező volt a románság vezetőinek, különösen a papságnak az ellenállása.⁶² A jelenség főleg a visszatért magyar főhatalom második évétől volt általánosnak mondható: 1940 ősztől még pl. Maros-Torda vármegye több román községe terjedelmes és részletes munkatervet készített a falu szegényeinek segélyezése vagy hosszabb távú mezőgazdasági fejlesztése, villamosítása ügyében.⁶³

A kormányzat Észak-Erdély, de különösen a Székelyföld tekintetében kétirányú politikát folytatott: egyfelől egy általános területfejlesztést, melynek az iparügyi és a földművelésügyi miniszter volt a felelőse, másfelől a Belügyminisztérium irányítása mellett szorosan vett szociálpolitikát. Utóbbi az első hónapokban szinte kizárólag segélyezésre és a legnagyobb hiányok pótlására irányult. A fedezetet Budapest ezúttal nem gyűjtésből, hanem kölcsönből szándékozta fedezni.⁶⁴ Nagyszabású hitelfelvételt szerveztek. Az akció sikere érdekében kedvező kamatozást ajánlottak fel a pénz- és iparvállalatok számára, és nyereségekkel csábították a szélesebb közönséget. A vállalkozások által lejegyzett kölcsön összesen 162 676 900 pengőt tett ki, amit a nyugdíjintézetek, bankok 600 millióra egészítettek ki. A páratlanul magas összeget a kormányzat azonban nem szociálpolitikára, hanem általános területfejlesztésre fordította.⁶⁵

1940–41 tele a szociális megbízottak és a közellátás irányítóinak erőfeszítései ellenére Észak-Erdély sok vidékén nélkülözésekkel, de legalábbis komoly élelmiszerhiánnyal volt jellemezhető. Korántsem csak a Székelyföldre volt ez igaz (sőt, ott nemegyszer jobb is volt a helyzet): Szilágy vármegyében a fejenként és naponta 20 dkg-ra leszállított kenyérfejadagot sem tudták biztosítani több héten keresztül.⁶⁶ Az áruhiány 1941-ben sem csökkent: ötven éve ekkor volt a legrosszabb a termés. Emellett számos más körülmény, mint például a megemelt és román időkkel ellentétben nem megvesztegethető adóügyi személyzet által rendszeresen beszedett adók, illetve a munkanélküliség is komoly nehézségeket okozott a lakosságnak.⁶⁷ A hatóságok elsősorban a hagyományos, az anyaországban bevált – vagy legalábbis hivatalosan beváltak te-

61 Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén. 60/Föv. katonai közig. 1940. VIII. 30. Szigorúan titkos!

62 Szim Lídia szociális nővér közlése, 1999. október. Az ellentétet jelzi az is, hogy Iuliu Hossu görög katolikus püspök Serédi Jusztiniánnak írt levelében határozottan elzárkózott attól, hogy a Magyar Püspöki Kar munkájában bármilyen formában részt vegyen; a kor hivatalos stílusánál különben határozottan barátságosabb és Hosszú Gyulaként aláírt levelében kifejtette: hívei semmiképpen nem értenék ezt meg. (EPL Serédi, szám nélküli levél.)

63 Maros-Torda vármegye Közjóléti Szövetkezetének iratai. Arhivei Naționale Jud. Mureș, Cooperative Sociale, 1. dob. 1. dossz.

64 Az Erdélyért nével megindított gyűjtés szervezői a Magyar a Magyarért meg sem közelítő összege miatt úgy gondolhatták, hogy a társadalom adakozóképesége nagyrészt kimerült; a nyereségekölcsön azonban – mely pénzügytechnikai szerkezetében erősen hasonlított az 1945. utáni „békekölcsönökhöz” – képes volt a lakosság részéről komolyabb összegeket mozgósítani.

65 Magyar Pénz- és Tőkepiaci Központ iratai, MOL Z 1117, 1. cs. 23. tét. A lejegyzett és befizetett összeg konkrét hovaforrása még további kutatások tárgyát képezi.

66 Belügyminisztérium Rezervált Iratok, MOL K 149. 73. dob.

67 EMGE helyzetjelentései. 1. sz., 1942. január 15. Észak-Erdélyi Kir. MOL K 201. 16. cs. 17. tétel.

kintett – technikákat alkalmazta: államsegélyen vagy kölcsönökön nagyszabású köz- és ínségmunkákat szerveztek. A városokban a középítkezések mellett igyekeztek munkával ellátni a kisiparosokat, termékeiket pedig a szociális tevékenység – gyermekfelruházás, cipősegélyek – során hasznosították. Szükségmegoldásként a nagyvállalatok élére a termelés mielőbbi megindítása érdekében katonai parancsnokokat helyeztek, azonban utóbbiak hozzá nem értésük miatt sok esetben inkább károkat okoztak.⁶⁸

A rendszeres szociális tevékenységre, a „produktív szociálpolitikára” való áttérés a nehézségek miatt Észak-Erdélyben csak 1941 őszén történt meg. Az egyes területek között azonban hatalmas különbségek keletkeztek. A Székelyföldön és a nyugatabbra fekvő vármegyékben az ONCSA gyökeresen másféle tevékenységet folytatott. A négy székely megyében elsősorban üzemeket hoztak létre fafeldolgozásra, a háziipar felfuttatására és a mezőgazdaság részbeni gépesítésére. Az ország többi részén elhelyezkedő Közjóléti Szövetkezetek anyagellátásában, népies bútorok juttatásánál is komoly szerepet kaptak az észak-erdélyi ONCSA-üzemek. A háziipar esetében elsősorban a kender- és lentermelést és annak téli, otthoni feldolgozását igyekeztek elősegíteni. Ezzel a család jövedelmét akarták fokozni, de nem volt mellékes cél a hagyományos népi ipar (és ezzel a hagyományos társadalomkép) megmentése és az sem, hogy legalább ezt a területet kivonják a közellátás gondjai alól.⁶⁹ Az ebből a szempontból kiemelten kezelt Csíkbán 16 kisebb ipari üzem hoztak létre, elsősorban kender- és lenáztatókat; ugyanezt Hármászékben, Rétyen egy 800 000 pengőbe került nagyüzemmel oldották meg.⁷⁰ A termékeknek felvevőpiacot mindenekelőtt a honvédség jelentett, de szállítottak egészségügyi és szociális intézményeknek és Németországba is. A négy székely megyében és más erdélyi területeken létesített bértraktorüzemek nemcsak a magasabb színvonalú földművelést szolgálták, hanem a román kivonulás előtt elrekvirált lovakat igyekeztek pótolni, illetve a későbbi években (1943–44-ben) a honvédség számára tették lehetővé a lószállítások folytatását.⁷¹

A Székelyföld városai – Szászrégen kivételével, ahol az ONCSA gyakorlatilag nem létezett – kamatmentes kölcsönöket vettek fel a vármegyei Nép- és Családvédelmi Alapokból közmunka és városfejlesztés céljára.⁷² A négy megye legtöbb községében szerveztek nyári napközit, ahol csekély térítés ellenében vagy ingyenesen étkezést is biztosítottak; az akció fedezetét ismét az ONCSA biztosította. Szemben más magyarországi területekkel, nagyon magas volt a „vissza nem térülő” kiadások aránya. A négy- és többgyermekes, megélhetésükben veszélyeztetett családok igen magas százaléka kapott az ONCSA-tól juttatást (Csíkbán 1940–1942 között 72,2%-uk, szemben az átlagosnak mondható fejjér megyei 19,1 és bars-honti 17,6%-kal), átlagos összegük

68 Dr. Papp József fővezérségi kormány megbízott zárójelentése. MOL K 53. 1. cs. 561/főv. km.

69 Az Erdélyi Hangya Szövetkezet közgyűlése, Marosvásárhely, 1944. augusztus 24. Wünsch Frigyes levezetése, MOL Z 795, 27. cs. 99. tét.; Szigethy Béla: Szociális állam felé. *Ellenzék*, 1941. május 2.; Maros-Torda vármegye alispánjának jelentései; 1943. augusztus 16–november 15. (OSZK P. 16635.)

70 Varga József: *Új utakon az új, a népi Magyarország felé!* Szociál- és népesedéspolitikai tanulmány. 1943, Kézdivásárhely, 150 p.

71 Erdélyi Szociális Szervezet iratai. Arhivei Naționale Jud. Mures, Cooperative Sociale, 1. dob. 2. dossz. 6/1940.; Kolozsvármegyei Közjóléti Szövetkezet vizsgálata. MOL K 565. 11. cs.; Maros-Torda vármegye alispánjának jelentései; 1942. augusztus 21–november 15.; Hétezer katasztrális holdat szántott fel a Bihar megyei Közjóléti Szövetkezet. *Ellenzék*, 1943. január 14. 7. p.

72 Szászrégen megyei város költségvetése az 1941. évre. Szászrégen, 1941. (OSZK P 18.097); Szilágy-somlyó megyei város költségvetése az 1942. évre. Szilágy-somlyó, 1942. (P 16.906); Nagybánya megyei város költségvetése az 1941. évre. Szatmárnémeti, 1941. (OSZK P 16.196); Dés Sz. Kir. Város város költségvetése az 1941. évre. Dés, é. n. [1941.] (P 16.119); Szamosújvár megyei város költségvetése az 1941. évre. Szamosújvár, 1941. (OSZK P 16.175) stb.

azonban lényegesen alatta maradt az országosénak. A juttatást eszközöző szervek valójában karitatív akciókat folytattak, a nagy szükség miatt szembefordulva az ONCSA eredeti szándékaival. A területen a magyarországi szegény nagycsaládok 6,13%-a lakott, míg a kölcsönökre szánt országos összeg 4,87%-át használhatták fel ezekben a vármegyékben, ami arra utal, hogy az ONCSA működése nyomán a Székelyföld inkább háttérbe szorult. Csíkbán és Háromszék megyében a kölcsönök legnagyobb része, 89,48%-a valójában azonnal kiutalt élelmiszersegélyt jelentett.⁷³

A székelyföldi szociálpolitikáról eddig felvázolt részben kedvezőtlen képet némileg árnyalja, ha figyelembe vesszük, hogy a Földművelésügyi Minisztérium Erdélyi Kirendeltsége milyen kiterjedt székelyföldi tevékenységet folytatott. Ám a fajtehén, ló- és gépakcióknál, nemesített vetőmag-juttatásoknál, területfejlesztés-jellegű terveknel a szociális cél általában annak ellenére háttérbe szorult, hogy végrehajtóik a távlati társadalmi eredményekkel, a termelési nívónak az életszínvonal emelkedésére tett hatásával – különös tekintettel a relatív túlnépesedéstől szenvedő vármegyék estén – nagyon is tisztában voltak.⁷⁴ A házépítések elmaradásának okát pedig egy 1941-es jelentésből ismerhetjük meg, mely szerint e tájon nem volt gyakori, hogy a falusi szegénység más házában lakjon, inkább a lakások egészségtelenségével voltak komoly problémák; utóbbit azonban a korban legalább annyira tartották építésrendészeti ügynek, mint szociális problémának. (A négy megye falvaiban összesen 156, míg három városban 76 vagy 78 – részben iker – ház épült 1944-ig. Ugyanakkor – részben a közvélemény sürgetésére – Csík megye összesen 180 hold építési telket szerzett meg 1943–1944-ben, amiken az építést a következő évben szándékoztak elkezdni. Ekkora területen a szabályok szerint összesen 540 ház épülhetett volna fel.) A négy székely megyében az ONCSA közjóléti szövetkezetei speciális feladatot kaptak, mely alapvetően eltért Észak-Erdély nyugatabbi vármegyéitől, de az anyaországi területektől is: a rendelkezésre álló pénzkészleteket nem egyéni juttatásokra vették igénybe, hanem üzemeket létesítettek belőlük. Ilyenek más vármegyékben is voltak (Szatmárban 1942-ben már kilenc üzem működött),⁷⁵ azonban ott részben csökkent munkaképességük foglalkoztatására, részben az építkezések anyagainak előállítására (téglaégetésre és fafeldolgozásra, a háború miatt zárolt készletek pótlására) használták őket, míg a Székelyföldön egyfelől az általános iparfejlesztés részeit alkották, másfelől a háziipar támogatására, főleg a lenfonás és -szövés felfuttatására (és ezzel a lakosság ruhaellátásának javítására) alkalmazták őket. Az Erdélyi Párt prominens vezetői is ebben az irányban igyekeztek befolyásolni az Országos Szociális Felügyelőséget, a szociálpedagógiával összekapcsolt szociálpolitikát a Székelyföld viszonyai között feleslegesnek vagy legalábbis a világháború végéig mellőzhetőnek találva.⁷⁶

Az északi, román többségű Máramaros vármegye még a Székelyföldhöz képest is háttérbe szorult az ONCSA tevékenységében: jóllehet a tízezer lakosra számított szegény nagycsaládok aránya itt volt az országban a legmagasabb (2151), számuk pedig

73 Kádár L. Levente: i. m.

74 Farkas Árpád: *Erdélyi gazdaságok üzemi viszonyai és időszerű kérdései*. Kolozsvár, EMGE Irod. és Könyvkiadó Váll. Szakosztály, 1941.

75 Tiszakórodón fűrészlő, Jánkon, Tyukodon és Fehérgyarmaton téglagyár, Jánkon cirokseprűkötő- (60 munkással), Fehérgyarmaton kosárfonó- (70 munkással), Tiszakórodón szövő-, Tyukodon és Kiszekeresen traktorüzem. (Közjóléti ügyek. In Szatmár vármegye alispánjának jelentése a vármegye állapotáról az 1941. szeptember hó 1-jétől 1942. március hó 31-ig tartó időszakban. (9003/1941. kig.)

76 Teleki Béla beszéde. *Képviselőházi Napló*, 1941. november 28.

a vármegyék ilyen családjainak 2,78%-át tette ki, az országos költségekből a vármegye mindössze 0,48%-ot kapott.⁷⁷ (Ha az egyeseknek adható kölcsönök fedezete mellé a gyermekvédelmi, népelelmezési, háziipari és egyéb támogatási formákra folyósított összegeket is számba vesszük, az eredmény 1,20%, de az aránytalanság így is szembe-tűnő.) A terület elhanyagolásának hátterében elsősorban nemzetpolitikai célokat lehet fölfedezni. Úgy Máramarosban, mint Szilágy, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód nemzetiségi többségű területein az ONCSA bizonyos szórványgondozó szerepet is betöltött, amennyiben a Közjóléti Szövetkezetek elsősorban azokban a falvakban eszközöltek juttatásokat, ahol kisebb magyar közösségek éltek. Az ilyen helyeken a vármegyei szociális gondozónő általában nem volt képes ellátni a jogszabályokban előírt pedagógiai, gondozási szerepét, emiatt a helyi munkaközösségekre fokozott szerep várt.

Szintén nemzetpolitikai célokat szolgált a máramarosi székely telepítés, amikor először 122, később több mint 400 favágót akartak az Avas hegységbe áttelepíteni 1943–1944-ben, részben az onnan bevonultatott román munkaerő pótlására. Az összesen több mint 800 000 pengőt igénylő akciót megkezdték ugyan, néhány családot házhoz, kerthez és földhöz juttattak, de pontos számuk nem ismert.⁷⁸

A visszacsatolt észak-erdélyi területek közül a nyugaton elhelyezkedő Szatmár és részben Bihar vármegyék, valamint Szatmárnémeti, Nagybánya és Kolozsvár voltak azok a területek, ahol a „produktív szociálpolitika” komolyabb eredményeket tudott felmutatni. Ahogy már említettük, Szatmárban üzemek sorát létesítették, elsősorban fűz-, cirok-, csuhé- és fafeldolgozásra, építőanyag-gyártásra. Ebben a megyében a Közjóléti Szövetkezet számottevő földjuttatási, telepítési tevékenységet is lefolytatott, részben elővásárlás útján megszerzett területeken, részben az 1942 után a zsidóktól kisajátított, 5 holdnál kisebb parcellákon. Minden korábbtól eltérően ez a földhöz juttatási akció az egzisztencia-teremetésen túl egyben szocializációs programot is jelentett. Szatmárnémetiben pedig az ország két legnagyobb ONCSA-telepét építették meg 1941 és 1944 között, összesen 112 házzal.⁷⁹

A kolozsvári kísérlet, mely a Népközösség már említett Tíz Szervezetének újjáéremtésével kezdődött, elsősorban társadalomszervezési elvei révén alkotott maradandót. A városi kerületeket tizedekre felosztva egyfelől a szociálpolitikát akarták hatékonyabbá tenni, megtalálva olyan rászorulókat, akik maguktól nem jelentkeztek volna a támogatásért, s egyben megakadályozva a jogosulatlan igénybevételt, másfelől a lakosság szegényebb rétegeinek magyar öntudatát akarták erősíteni a kultúrához juttatás útján, harmadrészt pedig a társadalmi osztályokon és rétegeken átnyúló szolidaritásra nevelni a helybéli magyar társadalom egészét. Mindebből az első és valószínűleg második célt sikerült is elérni, arra viszont, hogy a harmadik kérdésben mekkora sikerrel jártak, igen eltérőek a vélemények.⁸⁰

Nagybányán a helyi ONCSA tevékenysége nemcsak a város, hanem a helyi üzemek és bányák szociálpolitikai tevékenységével is szervesen összeforrott; mint másutt is, az itteni bányászok és munkások körében is összekapcsolták a szociális megsegítést, a szociális nevelést a nemzeti irányú és politikai propagandával, azonban Nagybányán mindezt az ONCSA által finanszírozott népfőiskola útján, igen magas színvonalon vitték végbe.⁸¹

77 Kádár L. Levente: i. m. 3. tábl.

78 Útó Kálmán postatiszt jelentései az EMKÉ-nek. Jakabffy Elemér Alapítvány (Kolozsvár) Kézirattára, K-102.

79 Lásd a 75. jegyzetben.

80 Hámori Péter: Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben, 1938–1944. I. m.

81 A népfőiskoláról a *Szamos* és a *Nagybánya* című lapok rendszeresen beszámoltak.

Összegzés

Ha a „produktív szociálpolitikának” nevezett eljárások felvidéki, kárpátaljai és észak-erdélyi eredményeit vizsgáljuk, mindegyik terület közös jellemzőjeként mutathatunk rá arra, hogy az ONCSA különösen csoportos házépítkezései során sikerrel alkalmazta a szociális pedagógia összekapcsolását a szociális megsegítéssel. A juttatottak viselkedési mintái, különösen a munkavállalás és az iskoláztatás területén jelentősen megváltoztak, és erőteljesen különböztek korábbi, pauperizált környezetüktől. Magyarságukat azon települések kivételével, ahonnan elűzték vagy a „lakosságcsere” folyamán kitelepítették őket, általában máig megőrizték. Csoportkohéziójukat jellemzi az egymás közti házasságok magas száma és a máig megtapasztalható szolidaritás számos formája. Ugyanakkor a település – különösen a városok – társadalmába való integrálásuk nem sikerült mindig; a középosztályi „nevelők” részéről elébük állított viselkedési formákat általában részben kényszerből követték, de a gyámkodásnak érzett és valóban gyakorta paternalisztikus eljárások miatt az ideológiai jellegű nevelést általában elutasították. Jól jelzi ezt, hogy az ország ONCSA-telepeinek lakói körében a vallásosság – pontosabban templomba járás – 1945 után valamivel alacsonyabb számban volt jelen, mint korábbi, továbbra is pauper környezetükben. (Ilyen eltérést Észak-Erdélyben nem sikerült kimutatni, de ez nem a nevelési folyamat sikeresebb voltának, és szerintünk nem is a kisebb osztálytávolságoknak és elzárkózásnak volt tulajdonítható, hanem az erdélyi társadalom nagyobb fokú rendtartásának, konzervativizmusának.)

Ha a „produktív szociálpolitika” eredményeit az életsorsokat elemezve vizsgáljuk meg, azt találjuk, hogy az eredeti elgondolás: egy nagyobb juttatással és az azt követő neveléssel végleg kiszakítani az egész családot a szegénységből, csaknem mindig és mindenütt sikerrel járt, ahol a törvény intencióit komolyan vették (tehát a Székelyföldön éppen az elaprózott, alkalmi segély jellege miatt bukott meg). Az egykori juttatottak a velük felvett interjúk során általában mai napig életük egyik legfontosabb, abszolút pozitív eseményeként értékelik az ONCSA-juttatás elnyerését.